

Wijsheid, ouder worden en wijsbegeerte

(Bewerking van een HOVO-cursus 1997)

Inleiding: De huidige problematiek van de wijsheid

1. Wat is wijsheid?	2
1.1. karakteristieken	2
1.2. Enkele omschrijvingen van wat wijsheid is	4
2. Wijsheid en ouder worden	5
3. Wijsheid en filosofie	6
3.1. De relatie in de Oudheid tussen filosofie en wijsheid	7
3.2. Het uit-elkaar-groeien van filosofie en wijsheid	8
3.3. Oproep om de band tussen filosofie en leven (wijsheid) weer te herstellen	9
4. Besef van eindigheid als bron van alle wijsheid	10
4.1. Het besef van eindigheid en wijsheid	10
4.1.1. De ervaring van eindigheid van ons leven	10
4.1.2. Het besef van eindigheid	12
4.1.3. Het besef van eindigheid en onze moderne cultuur	13
4.1.4. Besef van eindigheid en wijsheid	13
4.2. De metafysiek als poging om de menselijke eindigheid te relateren aan de Oneindigheid	14
4.3. Het besef van radicale eindigheid in de moderne filosofie	16
4.3.1. Kritiek op alle pogingen om het eindige met het oneindige te verbinden	16
4.3.2. Het besef van radicale eindigheid en de wijze waarop wij hiermee kunnen leven	18
4.4. De link tussen ouder worden en eindigheidsbesef	19

Inleiding: De huidige problematiek van de wijsheid

-Het beeld van de homo sapiens uit de biologie

Het spannende verhaal, dat biologen ons vertellen over het evolutieproces en het ontstaan van de eerste mens hierin krijgt een hoogtepunt, als zij uit de brokstukken van allerlei mensachtige wezens (de rechtopgaande aapmens, de neanderthaler, enz.) de 'echte' mens vinden en een naam geven: de 'homo sapiens', de 'wijze mens'. Het is vanaf dat moment onze siernaam geworden. Wij zijn 'wijze mensen' in vergelijking met onze niet zo wijze voorgangers. Onze wijsheid zit hem volgens biologen in de ontwikkeling van onze hersenen, in het maken en hanteren van werktuigen, in de samenlevingsvormen. Vooral door taal en cultuur hebben wij de gave om te overleven en ons leven te vervolmaken. Maar of wij hierdoor de naam van 'wijs' verdienen, is maar de vraag. Vanaf de oudste tijden heeft de mens het gevoel gehad, dat hij of zij nog op zoek was naar wijsheid. De gave om te overleven is het uitgangspunt geworden om te zoeken naar het 'goede leven', naar een leven, dat door wijsheid getekend wordt. De 'homo sapiens' van de biologie moet zichzelf nog maar waar maken, als het gaat om wijsheid en wijs worden.

-Twee dimensies in wijsheid

In haar oorspronkelijke betekenis wijst het woord 'wijsheid' in de richting van 'een op kennis berustende vaardigheid', 'een soort weten hoe het moet'. Dit is de eerste laag, die wij bij een analyse van het begrip tegenkomen: deskundigheid op een bepaald specialistisch gebied, b.v.

vakkennis. Een chirurg kan iemand zijn, die zijn vak verstaat en daarom een 'wijs' iemand is. Dit type wijsheid vraagt in een moderne maatschappij, dat iemand op de hoogte blijft van de vorderingen op zijn vakgebied. Hij of zij kan heel gemakkelijk achterop raken en daarmee zijn wijsheid verliezen.

De tweede dimensie, die in het woord verscholen zit, ligt niet op het terrein van specialistisch vakgebieden, maar omvat het hele leven. Wijsheid betekent hier levenswijsheid, d.w.z. de kennis en de kunde om te leven. Het latijnse woord voor wijsheid (sapientia) geeft hier de gevoelswaarde van aan. Wijsheid komt van sapere: smaken of proeven. Iemand is wijs, als hij of zij 'het leven geproefd' heeft.

1. Wat is wijsheid?

Wijsheid is moeilijk te definiëren, Zoals wij al zagen, toen wij over de twee dimensies van wijsheid spraken. Ik beperk me hier strikt tot levenswijsheid. Uit de filosofische literatuur hierover krijgt men een heleboel karakteristieken (trekken en eigenschappen) te horen, die met wijsheid te maken hebben. Ik loop ze één voor één na om tenslotte te eindigen met een enkele omschrijvingen van wijsheid.

1.1. Karakteristieken

Wijsheid is niet hetzelfde als strategische slimheid, geleerdheid, veelweterij, verstandigheid, scherpzinnigheid, methodisch denken of goed van de tongriem gesneden zijn. Ze kan met een aantal elementen hiervan te maken hebben, maar ze kan ook zonder deze elementen bestaan.

Wijsheid heeft betrekking op een persoon, die wijs (geworden) is. Ze is een hoedanigheid van een persoon, die de hele persoon raakt in zijn of haar manier van leven. De hoedanigheid heeft betrekking op het leven van iemand, hoe iemand leeft en sterft.

Als deze persoon wijze uitspraken doet, dan ontstaat er een wijsheidsleer. In geschreven vorm is wijsheid vanaf de Oudheid tot heden de literatuur van aforismen, spreuken, parabels en verhalen, in tegenstelling tot de rationele en systematische overdenkingen van de filosofie

Wijsheid is niet iets, dat iemand in pacht heeft als een soort bezit. Een wijze mens kan een dwaas worden. Wijsheid is ook nooit afgerond, vandaar dat het verlangen naar wijsheid altijd blijft.

Wijsheid is historisch bepaald. Ze wordt per tijdsperiode, per samenleving en cultuur anders ingevuld. Het is duidelijk, dat er geen algemeen geldig beeld bestaat van een wijze mens. Het leven en daarmee de levenservaring is in iedere tijd en plaats anders. Wat hebben figuren als Socrates, Jezus, Boeddha, Franciscus van Assisi, Erasmus, Gandhi, Yourcenar, gemeenschappelijk? De concrete wijsheid van individuele wijze mensen is verbonden met nauwkeurig bepaalde historische en sociale manieren van leven. De wijsheid van het oude China verschilt aanmerkelijk van die van het oude India. De wijsheid, die door Plato als ideaal gesteld wordt, heeft een heel andere kleur dan de wijsheid bij Epicurus. De wijsheid van de Middeleeuwen is

niet te vergelijken met de wijsheid van de Verlichting. Uit de verschillende culturen zien we allerlei portretten van wijze mensen oplichten: de contemplatieve mens, die het goede of God schouwt; de onthechte mens, die zich losmaakt van de wereld; de mystieke mens, die zich in het goddelijke verliest; de gematigde mens, die zijn hartstochten weet te beheersen; de beschikbare mens, die zijn leven in dienst stelt van anderen. Iedere cultuur heeft zijn eigen levensidealen. De personen die aan dit ideaal de beste gestalte geven, worden meestal wijs genoemd.

Er zijn wel elementen, die bij de bepaling van wijsheid steeds terugkeren. Ik denk hierbij aan: inzicht in de betrekkelijkheid van het leven, zelfkennis, het onder ogen zien van de dood, genieten van het beschouwende leven, bezig zijn met de voltooiing van het leven, zich inzetten voor het lot van anderen.

Wijsheid is verbonden met de levensloop en de levenservaring van de mens en met de beoordeling hiervan (evaluatie) in het licht van een ideaalbeeld. Wijsheid voltrekt zich in de tijd van leven van mensen en de in de mate, waarin zij levenservaring opdoen.

In deze karakteristiek zitten een aantal elementen, die toelichting behoeven, zoals levensloop, ideaalbeeld, levenservaring.

Levensloop (living)

Dit is de tijd tussen geboorte en dood; wat we kiezen en wat ons overkomt. Ze is geen rechte lijn (zie *Op het spel gezet*, blz. 115,123,125).

Een ideaalbeeld

Een ideaalbeeld waar een mens naar wil streven. Een ideaalbeeld heeft te maken met de vraag: 'Hoe te leven en hoe te sterven*?' Het is, om een romantische term te gebruiken, een poging tot het realiseren van het 'volle leven'. In traditionele culturen wordt dit ideaalbeeld gezamenlijk beleefd.

Levenservaring

Dit ideaalbeeld (levensvisie) groeit met de levenservaring, die de mens in zijn leven opdoet, met wat we meemaken in ons leven. Het heeft te maken met het 'smaken' (sapere) van het leven in zijn zinvolheid en zinloosheid. Wijs worden heeft met het leven te maken, dat wij leiden, met levenswijsheid. Levenswijsheid ontstaat op basis van levenservaring, op basis van 'door schade en schande wijs worden'.

Levenservaring heeft te maken met wat we in ons leven meemaken en door ons van betekenis wordt geacht voor onze kijk op het leven en de manier waarop we hieraan gestalte willen geven. Iets wordt pas levenservaring, als we het selecteren uit de stroom van gebeurtenissen en voorvallen, het opslaan in onze herinnering en het hiermee toevoegen aan onze kijk op het leven. Wijsheid is ervaren, hoe het leven 'smaakt' (sapere = proeven, smaken) en hierop reflecteren, zodat het een plaats krijgt in ons leven. Vandaar dat er een verband is tussen wijsheid, groeien in levenservaring en reflectie hierop.

Volgens Dilthey komt de innerlijke eenheid niet tot stand door het opeenstapelen van ervaringen, maar door het proces van betekenisgeving. Iedere nieuwe ervaring wordt gewikt en gewogen en krijgt hierdoor zijn plaats in het geheel van de ervaringen toegewezen. Op deze wijze

ontstaat er een bepaalde kijk op het leven, een begin van een wereldbeschouwing. Dit is een moeilijk proces. In ieder van ons leeft iets van de dwaasheid van Don Quichot. De wereld moet verkend worden. Door deze verkenning groeit ons inzicht in onszelf en in de vele 'windmolens' die we in het leven tegenkomen. We kunnen er in de herberg met anderen over praten, er luchtige en serieuze verhalen over vertellen en onze kijk op het leven hierin uitdrukken. Zo wordt langzaam onze eigen wereld en wereldbeeld gevormd.

Wijsheid van ons lichaam

Wijsheid heeft met ons leven, met onze levenservaring te maken en daarmee met ons lijfelijk bestaan. De wijsheid van het lichaam is het luisteren naar ons lijf. In de oosterse filosofie is hier veel meer aandacht voor dan in de westerse filosofie (het dualisme van Descartes).

Wijsheid krijgt vorm in de gestaltegeving van ons leven (in ons denken en doen) en werkt exemplarisch naar anderen (voorbeeldfunctie).

1. 2. Enkele omschrijvingen van wat wijsheid is

Eigen omschrijving

Mijn eigen omschrijving sluit nauw aan bij de karakteristieken, die ik u gegeven hebt van wijsheid. "Wijs worden is een nooit eindigend proces, tijdens onze levensloop, van het zoeken en realiseren van een ideaalbeeld, waarin wij tot uitdrukking brengen wat wij wezenlijk van belang vinden voor ons leven en sterven. Dit ideaalbeeld is in traditionele culturen een collectief gegeven, in onze moderne cultuur een individueel gegeven. Hoe meer dit ideaalbeeld in ons denken en handelen is geworteld, des te aanstekelijker kan het werken op anderen. Zij vinden ons dan wijs".

Belangrijke elementen van wat wezenlijk is voor ons leven hebben te maken met: inzicht in de betrekkelijkheid van het leven, het verwerven van zelfkennis, het onder ogen zien van de dood, het genieten van het leven, het zoeken naar de voltooiing van ons leven, zich inzetten voor het lot van anderen.

Andere omschrijvingen

Ria vd Brand: "Een persoonlijk, door levenservaring, door 'schade en schande' verworven geheel van inzichten (een levensvisie) dat mij helpt om mijn leven en sterven gestalte te geven ("Het heil van de filosofie", blz. 11).

Schopenhauer: Het schijnt me toe, dat wijsheid niet alleen theoretische, maar ook praktische volmaaktheid betekent. Ik zou haar willen definiëren als de volledig exacte kennis van dingen in hun totaliteit en universaliteit, die zo diep in de mens is doorgedrongen, dat ze zich ook toont in zijn handelingen, die zijn gedrag leiden (Zie bij Ria vd Brand, blz.192).

Paul Edwards: "Wijsheid in zijn meest brede en algemene betekenis betekent een gezond en sereen oordeel over de levensloop. Ze kan vergezeld worden van een breed scala van kennis, van intellectuele scherpzinnigheid en van speculatieve diepte, maar ze valt er niet mee samen.

Dit alles kan zelfs ontbreken. Ze houdt in een intellectuele greep of inzicht, maar dit is niet zozeer betrokken op het vaststellen van feiten of het uitwerken van theorieën, alswel op de middelen en doeleinden van het praktische leven".

Pastoral Care: Wijsheid heeft betrekking op een diep en inzichtsvol begrijpen van het leven, dat zijn voltooiing vindt door ervaring. Wijsheid is in de eerste plaats existentieel, een hoedanigheid van een verlicht verstaan en ervaring, gewonnen uit strijd en inspanning m.b.t. tijd. Ze is daarom voornamelijk zonder woorden (stilzwijgend), deels terug te voeren tot taal en schrift en wordt gekenmerkt door zelfkennis, rijpheid, perspectief, oordeel, een gevoel voor het geheel en een mogelijkheid om een zekere dialectische heilheid te vinden in de tegenstrijdige aspecten van de ervaring (b.v. goed en kwaad).

Strasser: Wijsheid is gebaseerd op een inzicht, dat transcendeert in de strikte zin van het woord. Iemand wiens bestaan een voortdurend luisteren is naar Transcendentie voelt zich onthecht aan onbelangrijke menselijke zaken. Het is van een zekere afstand en met een zekere innerlijke onthechting, dat de wijze mens de eisen, de ambities, de rivaliteiten en de conflicten van zijn medemens bekijkt. Vandaar zijn superieure ongeïnteresseerdheid (ataraxia), zijn onraakbare onpartijdigheid, of met de woorden van G.Marcel zijn 'onthechting'. Hier komt bij, dat het contact met het Transcendente de wijze mens een grote mate van innerlijke vrijheid geeft; hij is vrij omdat hij niet aan zichzelf toebehoort, maar de dienaar is van de Tao, het eerste begin van alle dingen, of een heraut van de Ratio, die de loop van het heelal bepaalt. Hij beheert zijn eigen passies. Daardoor staat hij ten dienste aan zijn medeburgers als adviseur, raadgever, of scheidsrechter in hun noden. Hij is 'beschikbaar' in dit opzicht (Marcel). Deze beschrijving klopt met het traditionele beeld van de wijze mens (193).

Wijsheid is gebaseerd op een transcenderend inzicht. Dit heeft een positief en negatief gevolg. Negatief: wijsheid is geenszins een naïef vertrouwen in de wereld en het verschilt geheel en al met het gezond verstand. De wijze mens weet, dat zijn vertrouwen in de wereld bedriegelijk is. Hij kent het leven in zijn hoogte en diepte. Hij weet, dat er situaties zijn, waarin het leven zinloos schijnt. Hij ken ook de bestaansangst. Maar hij overwint deze bestaansangst in hemzelf, omdat hij gelooft in het werkelijke van de werkelijkheid. Hij heeft een soort van 'weten', dat boven optimisme of pessimisme uitgaat. Want iemand is pas een wijs mens, die in een kennis van hogere waarde heeft overwonnen het naïeve vertrouwen in de zin van de wereld en de radicale angst die deze zinloosheid meebrengt (194-195).

Nozick Nozick, Examined Life: Wat is wijsheid en waarom houden filosofen hier zo van? Wat is wijsheid? Hoe kan hier van gehouden worden? Wijsheid is een begrijpen van wat belangrijk is in het leven en dat gestalte heeft gekregen in het denken en doen van een wijs iemand. Dingen van minder belang komen hierdoor in hun eigen perspectief te staan. Het begrijpen van de wijsheid is iets speciaals en wel op drie manieren: in de onderwerpen waar het over gaat: de levenskwesaties; in zijn speciale waarde voor het leven; en in zijn niet universeel gedeeld zijn. Wijsheid is praktisch; ze helpt. Wijsheid is wat je nodig hebt om te weten met het oog op goed te leven en om bezig te zijn met de centrale problemen en om de gevaren te vermijden in de positie(s) waar menselijke wezens zich in bevinden. (267-268)

2. Wijsheid en ouder worden

Het traditionele beeld van de wijze, zoals het in de Oudheid overgeleverd is, heeft twee gezichten. Van de ene kant wordt wijsheid gekoppeld aan oudere mensen, aan de andere kant worden oudere mensen juist gezien als dwaze mensen. 'De ervaring leert genoegzaam, dat oude mensen dikwijls dwaasheden begaan, en het aantal dwazen misschien wel het aantal wijzen overtreft'. Veel filosofen waren van mening dat wijsheid niet vanzelfsprekend met de jaren komt en dat er jongeren zijn die groeien in wijsheid. De beste stelling is: "In vroeger tijden werden ouderdom en wijsheid niet aan elkaar gelijkgesteld, maar wel vaak met elkaar in verband gebracht" (Woldring, blz. 124).

Geen koppeling

Men kan dus niet zonder meer ouderdom en wijsheid aan elkaar koppelen. Uit 'de geschiedenis van de ouderdom', zoals Simone de Beauvoir (1908-1986) die heeft beschreven, valt op, dat er korte periodes zijn geweest, waarin ouderen in tel waren als wijze mensen en gezocht werden als bestuurders van de stad of van het land. Het betrof dan enkelingen, die het geluk hadden lang te leven en wijs te worden. Een algemeen beeld was dit echter niet. In de publieke waardering werd ouderdom meestal in verband gebracht met gebreken van fysieke en geestelijke aard.

In de moderne tijd is het voor een oudere mens steeds moeilijker geworden om wijs te worden. Een volledig overzicht over alle kennis van een cultuur is niet meer mogelijk. "De universeel gevormde, alle kennis overziende mens is een fictie geworden, zeker nu we kennis in een mondiaal perspectief zien. Een geleerde die ouder wordt loopt eerder de kans de aansluiting met het vakgebied te verliezen, dan een steeds groter overzicht te verkrijgen. De dynamiek van snelle veranderingen werkt niet in het voordeel van ouderen.

Hetzelfde geldt voor het fenomeen arbeidservaring. Het hebben van vele jaren ervaring is in het huidige arbeidsbestel hachelijk. De kans dat het werk waarvoor je speciaal opgeleid bent spoedig zal verdwijnen is niet denkbeeldig en werk kan enkele malen in het arbeidsleven grondig van karakter veranderen. Flexibiliteit is dan ook het sleutelwoord. Ook hier zijn ouderen niet per definitie in het voordeel.

Tenslotte kan ook hetzelfde gelden voor de wijsheid van een grotere levenservaring. Ze komt het best tot haar recht in een traditionele samenleving, waarin een sterke continuïteit van normen, waarden en gedragingen bestaat. Dit betekent dat een hoog tempo van sociale verandering ook deze wijsheid ondergraaft. Dat bepaalde gedragingen vroeger gebruikelijk waren en als goed werden beschouwd, betekent niet dat dit vandaag of morgen ook nog zo is. Grotere levenswijsheid opeisen louter omdat men bijvoorbeeld zeventig jaar oud is, wekt terecht argwaan" (Woldring, blz. 149-150)

Specifieke mogelijkheden

Toch biedt de fase van het ouder worden een specifieke mogelijkheid tot wijs worden, die in andere levensfasen niet voorkomt. Deze mogelijkheid heeft gewoon te maken met het feit, dat ouderen een langere geschiedenis achter de rug hebben. Zij hebben langer de tijd gehad om levenservaring op te doen en de zin van het leven te begrijpen.

Met het verstrijken van de jaren, als de volwassenheid zijn eindfase bereikt, krijgt de individuele mens de mogelijkheid zijn of haar leven te overzien, inzicht in de eigen levensloop te krijgen, de zin of onzin hiervan op het spoor te komen. Ze hebben de mogelijkheid in verwondering om te kijken en een glimp van het leven op te vangen.

Romano Guardini noemt de overgang van jonge naar rijpe volwassenheid 'het zich bewust worden van de eigen begrenzing' en van rijpe volwassenheid naar ouderdom 'de fase van de onthechting'. "Die 'onthechting' kunnen we in verband brengen met een groeiend besef van vergankelijkheid; er vindt een verandering plaats in de manier waarop gebeurtenissen worden beleefd. Niet dat er minder gebeurt of dat gebeurtenissen hun waarde verliezen, maar het beleven wordt anders -er komt meer 'ruimte' voor bezinning en besef van relativering. Die fase van 'onthechting' kunnen we daarom ook 'de fase van de reflectie' noemen - een fase waarin men meer contemplatief is ingesteld dan voorheen, maar tegelijkertijd midden in het leven staat, afstand neemt en toch geëngageerd is, zich bezint en ook kan optreden, innerlijke rust verwerft en toch actief is" (Woldring, blz. 7-8; zie ook blz. 124-125).

3. Wijsheid en filosofie.

Er is vanaf de Oudheid in de Westerse filosofie steeds een relatie gelegd tussen filosofie en wijsheid. Dat is ook geen wonder, want de naam filosofie betekent 'verlangen naar wijsheid of wijsbegeerte'. Deze relatie is echter nogal complex. In de loop van de geschiedenis, vooral in de moderne tijd, is de kloof tussen filosofie en wijsheid steeds groter geworden, zodat er nu weer stemmen opgaan om deze kloof te dichten. Filosofie moet weer 'wijsbegeerte' worden. Hiermee heb ik de lopende lijn van dit thema aangegeven. Ik begin met een uiteenzetting over de gecompliceerde relatie tussen filosofie en wijsheid (3.1.). Daarna schets ik in grote lijnen het uit-elkaar-groeien van filosofie en wijsheid (3.2.) om te eindigen met de oproep van sommige filosofen om van de filosofie weer wijsbegeerte te maken (3.3.).

3.1. De relatie in de Oudheid tussen filosofie en wijsheid

Als wij in een paar zinnen de ontwikkeling van deze relatie willen weergeven (zie voor de nuances: C.Verhoeven, Voorbij het begin. De Griekse filosofie in haar spiegel. Baarn 1984), dan kan men zeggen, dat het woord 'wijsheid' (sophia) en 'wijs'(sophos) in de loop van de tijd vanuit een bescheiden positie steeds meer pretenties is gaan voeren: van 'vaardig' tot 'alwetend', van 'praktisch' tot 'theoretisch'. Deze pretenties hebben ook de spotlust opgeroepen, waarbij filosofen 'sofisten', 'intellectuelen', 'eigenwijzen' en 'verstrooide en wereldvreemde professoren' werden genoemd.

Bescheidenheid

Wijsheid in de volle zin van het woord als de meest volkomen vorm van weten, kennen en inzicht komt toe aan de goden. De mens moet genoegen nemen met een begeerte of verlangen naar wijsheid, hetgeen impliceert dat hij of zij de wijsheid wel kan benaderen, maar nooit geheel bezitten. Wijsheid is 'menselijke wijsheid'. Zij ligt binnen de menselijke mogelijkheden. Zij is te

bereiken en te verwerven als een eigen niveau. We kunnen haar onszelf als een opdracht stellen en er vorderingen in maken. De wijze is niet degenen die, zoals bijvoorbeeld de dichter, door de goden of de natuur op een bijzondere manier is begiftigd en van die kant en klaar ontvangen gave alleen maar dankbaar en nederig gebruik kan maken. Hij is integendeel iemand die op eigen kracht en met eigen middelen vorderingen heeft gemaakt waarvan hij rekenschap kan afleggen. Het ideaal wordt hier in verband gebracht met een menselijke activiteit en is niet een buitenkans of een geschenk van de goden.

Groeiende pretenties

De verschuivingen, die optreden, zijn tweërlei van aard: (a) wijsheid komt steeds meer op het vlak van het theoretische te liggen in plaats van op het vlak van het praktische; (b) de omvang wat wijsheid omvat wordt steeds totaler.

(a) Wanneer en zolang 'sophos' alleen maar 'vaardig' en 'kundig' betekent, is 'philosophos' de meest bescheiden en nuchtere aanduiding die zich maar laat denken. Het woord wijst dan op iemand die ernaar streeft vaardigheid te verwerven en die zich daarbij ervan bewust is ver van het ideaal verwijderd te blijven. De reflectie die tot de keuze van dit woord leidt, is het bewustzijn van de beperktheid die aan elke sterveling eigen is en van de gecompliceerdheid en de zwaarte van de eisen die gesteld worden aan de voorbeeldige uitoefening van een vak. Maar langzaamaan wordt het woord 'deskundig' losgelaten en gaat men de weg van de reflectie op. Er komt een onderscheid tussen praktische deskundigheid en echte wijsheid. Zonder kritische reflectie is er geen sprake van gefundeerde wijsheid, maar op zijn hoogst van deskundigheid of een gelukkige aanleg. Het is vooral de filosoof als de man van reflectie, die het ideaal van de wijsheid naar zich toetrekt en tevens het statuut hiervan gaat bepalen. De reflectie, de contemplatie, het beschouwend leven (eigen aan de filosoof) wordt het ideaalbeeld van wijsheid. Het nadenken over wijsheid wordt zelf een deel van de wijsheid, ook al loopt deze reflectie uit op het niet-weten. De filosoof bezint zich op de wijsheid, onderzoekt de mogelijkheden tot vooruitgang, die zij biedt, geeft aanwijzingen over de begerenswaardigheid van de wijsheid en stelt de wijsheid als een menselijk en te verwezenlijken ideaal voor. De reflectie op het ideaal kan zelfs aangezien worden voor een althans gedeeltelijke verwezenlijking daarvan, zodat Socrates zich als betrekkelijk wijs en als meer wijs dan anderen kon beschouwen, omdat hij wist of reflecteerde op zijn onwijsheid. De reflectie wordt dus als zo belangrijk beschouwd, dat een gereflecteerd niet-weten een hogere graad van wijsheid vertegenwoordigt dan een niet-gereflecteerd weten.

Wijsheid is weten omtrent het niet-weten. Socrates dwingt tot ontwaken, omdat hij het wakkere weten, al is het maar omtrent het niet-weten, onmisbaar vindt voor en zelfs identiek met een menselijke wijsheid en een menswaardig leven, of "Het leven dat niet onderzocht is, is voor een mens niet leefbaar" (38A). Hij wil liever niet leven dan zich niet bewust te zijn van zijn menselijke situatie en verkiest daarom een eventueel lege onrust boven een volle, maar ongefundeerde, zekerheid. Een weten omtrent een niet-weten ziet er niet spectaculair uit. De wijze, en hij alleen, kent zichzelf en is in staat te onderzoeken wat hij weet en niet weet; alleen hij kan onderscheiden wat anderen weten en denken te weten en werkelijk weten en wat ze niet weten, maar zich verbeelden wel te weten. Socrates is volgens zijn eigen interpretatie wijs omdat hij zich

bewust is van zijn onwetendheid. De volkomenheid is voor hem geen menselijke, maar goddelijke wijsheid. Zijn wijsheid is de erkenning van een afgrondig verschil tussen het ene en het andere weten. Het weten omtrent het niet-weten is een splijtzwam waarvan de werking bijna onzichtbaar blijft, terwijl zij niettemin niet ongedaan te maken is. Een gereflecteerd niet-weten vertegenwoordigt een hogere graad van wijsheid dan een niet-gereflecteerd weten. Wijsheid is dus de merkwaardige eigenschap die aanwezig blijkt te zijn door het besef van haar afwezigheid en waarvan het gemis al een bezit is.

(b) In de reflectie krijgt het woord 'wijsheid' een veel pretentiever en omvattender betekenis dan in het op specialisatie gerichte 'vaardigheid' wordt uitgedrukt. Deze beweging houdt vast aan de overtuiging, dat alleen de goden 'wijs' zijn. Was in het begin de wijsheid nog beperkt tot menselijke aangelegenheden, langzaamaan wordt haar pretentie steeds omvangrijker. Wij zien dit in de Stoïcijnse definitie van wijsheid als kennis van het goddelijke en menselijke in zijn oorzaken. Hiermee is elk spoor van bescheidenheid uitgewist. Al bij Heraclitus vertegenwoordigt het element 'willen' in de begeerte naar wijsheid eerder een revolterende vurigheid dan een zacht en weerloos hunkeren.

3.2. Het uit-elkaar-groeien van filosofie en wijsheid

In mijn boek 'Verlangen naar wijsheid' heb ik allerlei dingen gezegd over de lotgevallen van de filosofie. Bij nader inzien blijken het verspreide ideeën te zijn, die allerlei ontwikkelingen en stromingen aangeven. Ik wil nu proberen er enige eenheid in aan te brengen.

Het is duidelijk, dat de geschiedenis van de filosofie en het losraken van haar oorspronkelijke band met het leven en de wijsheid een ingewikkeld proces is (geweest). Ik wil een aantal ontwikkelingen hiervan schetsen, zowel intern als extern, in de wetenschap, dat beide in de praktijk samenhangen.

Interne ontwikkelingen

Het is duidelijk, dat er vanaf de Oudheid een steeds verdergaande splitsing is tussen het praktische en het theoretische. De filosofie wordt steeds abstracter, d.w.z. verwijderd zich steeds verder van de gewone praktijk van het leven. Filosofie wordt een reflectie op haar eigen materiaal, het denken, de begrippen, het kennen, de taal. Bij Aristoteles is dit proces al begonnen: de hoogste deugd is het zuivere denken en het denken vindt in zichzelf zijn vervulling.

Door het proces van professionalisering komt er een steeds grotere kloof tussen de filosoof als vakman en de leek. Het idee, dat iedereen in beginsel filosoof is (en moet zijn), wordt in de schaduw gesteld door de hoge eisen, die aan de filosoof worden gesteld qua opleiding, enz. Hij wordt pas filosoof, als hij of zij afgestudeerd is op dit vakgebied (met alle voorrechten, die hieraan verbonden zijn).

Door de secularisatie wordt ook in de filosofie een scheiding aangebracht, zoals Kant dat deed, tussen het kenbare en het onkenbare, tussen filosofie en metafysiek. De levensvragen, waar ook wijsheid thuis hoort, komen te liggen op een terrein, dat buiten de grenzen van ons kennen ligt. De taalanalytische filosofie zal dan ook zeggen, dat de filosofie zich met dit soort vragen niet moet bemoeien, wil zij niet gaan raaskallen.

Ook al wordt de filosofie als denkproces vanuit het subject bedreven (dat is het uitgangspunt van de moderne filosofie), dit subject staat steeds verder af van het empirische subject en wordt een 'transcendentiaal subject'. Vandaar de stroming in de 19e en 20e eeuw (vanaf Kierkegaard) om de filosofie weer te richten op het concrete, levende subject.

Externe ontwikkelingen

De filosofie die net als de theologie het hele gebied van het kennen omvat, wordt in haar pretenties steeds meer bedreigd door het ontstaan van de wetenschappen (als eerste de natuurwetenschappen, daarna psychologie, enz.) Haar terrein wordt steeds meer uitgehold. Zij komt voor de keuze te staan ofwel filosofie van een bepaalde wetenschap te worden (wijsgerige sociologie, filosofie van de natuurwetenschappen, enz.) of zich te beperken tot de gebieden, waar de wetenschap haar neus voor ophaalt (algemene levensproblemen). Het is geen wonder, dat ook in de filosofie bewondering optreedt voor het succes van de natuurwetenschappen (voortgang in kennis) en voor de natuurwetenschappelijke methode. Zij deelt dan door haar objectieve benadering in het probleem, dat uit de wetenschap geen 'zin' te halen is.

Conclusie: In het geheel genomen is de filosofie (een uitzondering daargelaten) bewust of onbewust de band met het leven en met de wijsheid kwijt geraakt. Zij heeft de neiging gehad levensproblemen weg te schuiven naar het gebied van het onkenbare. Zij is tegen de wetenschap gaan aanleunen en zich daarmee meer met vooronderstellingen van de wetenschap dan met het leven bezig gaan houden. De stromingen, die dat niet deden, verwijderden zich van de concrete mens door zich met het denkend ik en zijn vooronderstellingen bezig te houden. Pas bij het existentialisme en de fenomenologie met als achtergrond Kierkegaard en Nietzsche komen de levensproblemen weer in zicht.

3.3. Oproep om de band tussen filosofie en leven (wijsheid) weer te herstellen.

Bijna alle grote filosofen hebben toch geprobeerd -laten we zeggen onder invloed van schuldgevoelens- aanwijzingen te geven voor het praktische leven, vooral in hun ethische beschouwingen. Maar dit alles blijft meestal aan de marge van hun filosoferen.

Het belang van de wijsheidsleer

Kant (1724-1804) onderkent dit probleem en gaat daarom de filosofie onderverdelen in twee soorten: een schoolfilosofie en een filosofie, gericht op de wereld (een wijsheidsleer). De 'schoolfilosofie' draait om zichzelf, om haar eigen begrippen en argumentaties. Zij is kennis om de kennis. De filosoof die dit soort filosofie bedrijft is een 'verstandskunstenaar'. Hij is in staat grote denksystemen te ontwikkelen, zonder zich te bemoeien met de vraag naar de doeleinden van het menselijk denken. De filosofie als 'wijsheidsleer' vraagt juist wel naar de doeleinden van het menselijk denken. De filosoof die haar beoefent is een praktische filosoof, een wijsheidsleraar door leer en voorbeeld. In de ogen van Kant is hij de eigenlijke filosoof.

De wijsgerige mens

Voor mijzelf heeft de filosofie als doel de mens te vormen tot 'wijsgerige mens' en daarmee op het spoor van de wijsheid te zetten. Zij zal de mens moeten helpen haar eigen levenservaring en

levensvisie zo helder en consistent mogelijk uit te diepen en tot levenspraktijk te maken. Hierbij kan de hele wijsgerige traditie een rol spelen, waarbij de vakmensen een noodzakelijke rol spelen om de toegang tot de geschiedenis van de filosofie en haar bronnen mogelijk te maken. Hiermee is de pretentie van de filosofie tot bescheiden proporties terug gebracht. De wijsheid van het denken van eeuwen kan inspiratiebron zijn voor wijsheid.

4. Besef van eindigheid als bron van alle wijsheid

In mijn boek "Verlangen naar wijsheid" vindt men in de Epiloog (blz. 148-151) een aantal ideaalbeelden van mensen, die ik wijs zou noemen: de gespreksgenoot van zichzelf, de wijsgerige mens, de fijngevoelige mens, de mens met een niet-berustende moed en de veelzijdige mens. Deze ideaalbeelden, zijn uit heden en verleden geput. Aan al deze beelden ligt echter iets ten grondslag, dat ik als de bron ervaar, waaruit het verlangen naar wijsheid ontstaat en zelfs reeds een deel van de wijsheid is: het besef van eindigheid van ons leven. Ik heb dit in mijn boek maar heel kort uitgewerkt (blz.151-157). Ik grijp nu de gelegenheid aan om deze pagina's uit te diepen.

Ik wil eerst proberen de relatie aan te geven tussen het besef van eindigheid en wijsheid (4.1.). Daarna laat ik zien, hoe in de Westerse filosofie de eindigheid van de mens heel gemakkelijk in verband wordt gebracht met de Oneindigheid (in welke vorm dan ook) (4.2.) en hoe juist in de moderne filosofie een pleidooi wordt gevoerd om te leven met de radicale eindigheid voor ogen, zonder een verband te leggen met de Oneindigheid (4.3.). Ik besluit deze cursus met een korte beschouwing over ouderen en hun/haar beleving van eindigheid (4.4).

4.1. Het besef van eindigheid en wijsheid

In deze eerste paragraaf wil ik stil staan bij de ervaring van 'eindigheid van ons leven' (4.1.1.), het 'besef van eindigheid' (4.1.2.) en de plaats, die het krijgt in onze moderne cultuur (4.1.3.). Ik besluit met het aangeven van de relatie tussen eindigheid en wijsheid (4.1.4.).

4.1.1. De ervaring van eindigheid van ons leven

Diepste beleving

Het besef van eindigheid is een van de meest elementaire onderstromen van ons leven. Het geeft ons een 'melancholisch gevoel', dat niets blijft en alles voorbijgaat. Steeds zijn wij ons er immers van bewust, dat ons leven zich afspeelt tussen twee grenzen: geboorte en dood, tussen verschijnen op de wereld en verdwijnen uit die wereld. Of wij het leuk vinden of niet, steeds worden wij aan deze grenzen herinnerd of er mee geconfronteerd. Wij kunnen dit gevoel wel onderdrukken, maar raken het nooit helemaal kwijt.

Dit is de ervaring van eindigheid: Eens waren wij er niet, eens zullen wij er niet meer zijn. Ons leven wordt opgehangen aan twee mededelingen, die anderen over ons doen. "Met vreugde geven wij kennis van de geboorte.." en "Met droefheid in het hart moeten wij u mededelen, dat overleden is...". Dan volgen de belangrijkste grensdata van ons leven. Voortdurend worden wij met onze neus op het feit gedrukt, dat wij binnen die twee grenzen leven.

Dat gevoel bepaalt de onderstroom van ons leven. Hoe langer wij leven, des te sterker kan het

beseft worden, dat wij sterfelijk zijn en dat alles zijn einde heeft. Over dit elementaire beseft van eindigheid kunnen wij nadenken, met de mogelijkheid om het een bewuste plaats in ons leven te geven. Deze houding werd in traditionele culturen bepaald door een heersende levensbeschouwing, in onze cultuur zijn er vele houdingen mogelijk.

Het woord 'eindig'

Het is uiterst eenvoudig. Alles wat een einde of een grens heeft, is eindig. Het wordt begrensd door iets anders, wat het zelf niet is. Daarmee staat het niet op zichzelf en is zichzelf niet genoeg, maar heeft anderen nodig (het aangrenzende) om zich te definiëren.

Het is duidelijk, dat eindigheid meer is dan alleen sterfelijkheid, ook al ligt het accent in ons leven op sterfelijkheid. Eindigheid verwijst in eerste instantie naar de twee elementaire grenzen, waarbinnen ons leven zich afspeelt.

De mens als grensgeval

Wij hebben wat te stellen met onze grenzen. Een goede definitie van de mens zou kunnen zijn: de vechter tegen zijn grenzen en de poging om deze steeds te overschrijden. Een belangrijk deel van ons groeiproces als mens heeft met 'grensoverschrijdingen' te maken. Het is natuurlijk van belang over welke soorten grenzen het gaat. Voor een groot deel van de oude generatie was 'naar het buitenland gaan' een belangrijke gebeurtenis. Voor het eerst in het leven werd de afgeslotenheid van dorp, stad of land overwonnen. De open grenzen leidde op de duur tot een veel grotere grensoverschrijving in denken en leven. Kennismaking met andere culturen en leefwijzen, waardoor de eigen waarden en normen gerelativeerd werden. De grens van de eigen wereld werd opengebroken. Echte communicatie -in welke vorm dan ook- is het betreden van onontgonnen gebieden van leven, kennis en inzicht.

Dit is het groeiproces van de mens, zowel fysisch als psychisch. Zonder aan topsport te doen is ons lijf gebaat met het steeds overwinnen van lichamelijke grenzen, totdat de ouderdom ons hierbij remt. Psychisch bestaat ons leven uit grensoverschrijdingen: het steeds verkennen van nieuwe gebieden en de angst voor het nieuwe te overwinnen. Dit exploratieproces geeft de rijkdom van ons leven aan. Wij zijn nooit te oud om te leren, d.w.z. om de bakens, waarin wij ons leven beplaat hebben, uit te breiden en de grenspalen te verzetten.

In dit proces van grensoverschrijdingen stoten wij steeds op twee grenzen, die wij niet kunnen overschrijden: de grens van de eigen geboorte en die van de eigen dood. Dat zijn de echte 'grenssituaties' of 'grenspalen, waarbinnen ons leven zich voltrekt. Zij intrigeren ons voortdurend zonder dat wij ze weg kunnen denken. Ons leven is begrensd en daarmee eindig. Het begint ergens in de tijd en in de ruimte en eindigt ook ergens in de tijd en de ruimte. Vooraf waren wij er niet, na afloop zijn wij er niet meer. Wij worden, zegt Hannah Arendt, omsloten door twee 'temporele oneindigheden' (ook al is dit een in zichzelf tegenstrijdige uitdrukking). Vóór ons ligt de hele tijd van de mensheid vanaf haar ontstaan en hier weer achter strekt zich de tijd uit totaan het ontstaan van onze planeet en het hele heelal (als dat al een begin heeft gehad). De mensheid is pas van 'gisteren', als wij kijken naar het ontstaan van onze planeet en van de hele kosmos. Na ons blijft de wereld doorgaan, ook al zijn wij er niet meer. Misschien helpen wij zelf wel mee om de generaties na ons op de wereld te helpen en daarna zelf te verdwijnen. Wij laten weinig sporen na, tenzij in de korte herinnering van mensen, die ons gekend hebben. Daarna, tenzij wij grote kunstenaars of geleerden waren, zakken wij weg in de vergetelheid. De aarde draait

gewoon door en op het moment, dat wij leven, weet niemand, hoe het einde van de mensheid of van onze planeet zal staan, laat staan van het heelal. Wij kunnen alleen gissen over een afloop, die wij niet meemaken.

4.1.2. Het besef van eindigheid

Besef

Tot dusver gebruikte ik twee woorden door elkaar: ervaring van eindigheid en besef van eindigheid. Ervaring lijkt iets voorbijgaands, terwijl besef een blijvend iets in ons suggereert. Cornelis Verhoeven heeft eens een taalkundige analyse gemaakt van het woord 'besef' (zie C.Verhoeven, in: T.vFil. jrg. 44, nr.1, maart 1982, blz.601-619. Ik haal hier een paar lijnen uit, die het woord 'besef' voor mij verduidelijken.

'Besef' stamt uit de gewone omgangstaal en houdt verband met 'denken'. 'Besef' en 'beseffen' zijn heel belangrijke woorden met een oude oorsprong, stammend uit de hermeneutiek van het dagelijks leven.

In het gebruik is het duidelijk, dat het belangrijke momenten van het leven aangeeft. Het beseffen van iets wordt gezien als een belangrijke gebeurtenis. Door het besef komt er een knik in onze levensgeschiedenis, in de rechte lijn van de tijd. "Het besef drong plotseling door...": Fragmenten uit een autobiografie en vertellen over een keerpunt in de geschiedenis dat veroorzaakt wordt door een intellectuele gebeurtenis die 'besef' heet en die min of meer te dateren is in de geschetste levensloop (607).

Onverwacht, niet te plannen, een verrassing en een openbaring.

Het besef verschilt met het denken. Het gaat om een weten 'dat' als gevolg van waarnemen, voelen en beweren en niet met een weten 'hoe' of 'waarom'. Dat zijn voor een deel al constructies van de menselijke geest. De reflexie bouwt hier wel op voort. Onder alle woorden voor 'denken' hoort 'beseffen' het meest duidelijk bij de groep, waarin een bijdrage van het denkende subject als minimaal en de evidentie van het object als maximaal wordt aangeduid. Het beseffen sluit elk construerend denken uit en vertegenwoordigt hierin tegelijk met het grootste realisme ook een minimum aan systematisering. In de reflexie die al gegeven is met het tot zich door laten dringen van het beseft of gesignaleerde wordt de vaststelling van het 'dat' aangevuld met minstens het vermoeden omtrent het 'hoe', het 'wat' en het gewicht van de zaak. Het besef signaleert niet zo maar iets; het wordt wakker geroepen door belangrijke zaken en het belang van die zaken. Het dringt door een schild van vanzelfsprekendheden heen en ontmantelt het bolwerk van de gesystematiseerde autonomie.

Besef wijst op een breuk in de tijd en in de geschiedenis, veroorzaakt door een beslissend moment: na het ontwaken van het besef is het leven anders dan tevoren. Het besef is een historisch moment dat de tijd markeert en deelt. Besef ontnemt aan de tijd de vanzelfsprekendheid waarmee het tot dan toe voortstroomde alsof dat buiten ons om ging. De werkelijkheid dringt niet alleen als ding tot ons door, maar ook als een gebeurtenis en een historische situatie. En in die situatie erkennen wij het aandeel van ons eigen handelen en onze eigen positie.

Besef van eindigheid

Ik zou in plaats van 'besef' ook van 'levensstemming' kunnen spreken (zie *Op het spel gezet*, blz. 171-175), dat vóór alle reflectie ligt en de bron is, waaruit de reflectie ontstaat. Op dit niveau ligt voor mij het besef van eindigheid. Het is een durende gemoedstoestand, die niet afhankelijk is van een of ander momentaan gegeven, maar wel op een bepaald moment (plotseling) tot ons doordringt en ons verdere leven gaat bepalen. Het besef van eindigheid is een onderstroom in ons leven en wordt op bepaalde momenten acuut.

4.1.3. Het besef van eindigheid en onze moderne cultuur

Ontbreken van wijsheid in onze cultuur

De acceptatie van deze eindigheid is het begin van alle wijsheid. Zij laat het licht van de betrekkelijkheid op ons leven schijnen. Dit ligt in onze cultuur niet zo voor de hand (vandaar misschien ons gebrek aan wijsheid). Geert Mak in zijn boek 'Hoe God verdween uit Jorwerd' (Amsterdam 1997, blz. 111) schreef: In de moderne verzorgingsstaat leek geen onontkoombaar noodlot meer te bestaan. Dankzij medische techniek en sociale zekerheid hadden de mensen kans gezien om dood, rampspoed en ellende uit te bannen, te beheersen, of althans naar de marges van het bestaan weg te drukken. Dat leidde op den duur tot een andere houding jegens onzekerheid in het algemeen en jegens de lotsbestemming van ieder mens in het bijzonder. Het besef van tragiek, de erkenning dat er in een leven onontkoombare gebeurtenissen konden plaatsvinden, het leek vervangen door het idee dat alles maakbaar was, of herstelbaar, of op zijn minst in geld compenseerbaar".

Filosofe Trudy van Asperen (1941-1993) heeft in haar filosofie van de verzorgingsstaat zowel gewezen op het gebrek aan het besef van eindigheid in onze cultuur als een pleidooi om dit besef weer aan te kweken. Twee citaten ter illustratie:

(citaat 1) "Eindigheid, vergankelijkheid en dood horen van oudsher tot de problemen waar godsdiensten en wereldbeschouwingen proberen zinnig, dat wil zeggen, zingevend over te praten. Voorzover dat in onze samenleving ook gebeurt, gebeurt het in de beslotenheid van de private, zelfgekozen ruimte. Wij hebben als samenleving geen gemeenschappelijke vocabulaire (meer) om deze dimensie van het bestaan op een voor allen aannemelijke manier te articuleren".

(citaat 2) "Het weten om de eindigheid van het bestaan verleent er de glans aan, het geeft je zin (appetite) om te leven. In zo'n leven worden de grenzen en beperkingen niet ontkend en verdrongen, maar zijn ze juist voortdurend aanwezig als elementen die diepte en daarmee perspectief geven" (*Het bedachte leven*, blz. 82, 86-87).

4.1.4. Besef van eindigheid en wijsheid

Het besef, dat ons leven eindig is, vormt de bron, waaruit het verlangen naar wijsheid ontstaat. Zonder dit besef is er in geen enkele cultuur wijsheid mogelijk. De vier vragen van Kant worden door dit besef gedragen, ook al brengen Heidegger en Buber eigen accenten aan in de betekenis, die dit voor Kant had.

Eindigheid als achtergrond

Heidegger en Buber verschillen van mening over de vraag, welk accent men moet leggen in de vragen, die Kant stelt. Beide filosofen zijn van mening, dat het eindigheidsbesef een rol speelt, maar zij benaderen dit op een heel eigen wijze en roepen daarmee een ander perspectief op. Heidegger is van mening, dat Kant de menselijke rede deze vragen laat stellen, omdat zij besef heeft van haar eindigheid. Door in de vragen de werkwoorden 'kunnen', 'moeten', etc. te gebruiken, accentueert Kant de beperktheid van het weten, van het handelen en van het hopen. Volgens Heidegger stelt Kant hiermee de principiële begrensdheid van het kennen, het handelen en de menselijke hoop aan de orde. Het verwijzen van de eerste drie vragen naar de vierde vraag (de mens) kan men zien als een verwijzing naar de principiële eindigheid van de mens zelf. Het is voor Heidegger echter duidelijk, dat Kant zelf geen raad weet met deze eindigheid en haar daarom uit de weg gaat. De existentiële vertwijfeling, die er het gevolg van is, gaat hij uit de weg door een beroep te doen op een subject, die aan de tijd ontheven is: het transcendentale subject.

Buber ziet dit anders. Volgens hem gaat het Kant in eerste instantie niet om de eindigheid, maar om de werkelijke deelname van de mens aan het weten, aan het handelen en aan het hopen. De betekenis van de vierde vraag luidt dan: 'Wat is dat voor een wezen, dat weten kan, handelen moet, hopen mag?' De kennis van de aard van dit wezen zal ons pas duidelijk maken, wat de juiste plaats is in het menselijk leven van dat weten, handelen en hopen. Volgens Buber stoot Kant dan op het gegeven, dat de mens zowel met eindigheid als met oneindigheid te maken heeft. Deze twee eigenschappen van de mens sluiten elkaar niet uit. De mens heeft zowel deel aan de eindigheid als aan de oneindigheid.

4.2. De metafysiek als poging om de menselijke eindigheid te relateren aan de Oneindigheid

In de westerse filosofie wordt de eindigheid van mens en wereld gemakkelijk in verband gebracht met de oneindigheid als tegenpool, d.w.z. de eindigheid wordt bepaald tegenover de oneindigheid (zie de bloemlezing bij Aldous Huxley, *De eeuwige wijsheid*. Katwijk 1984, 4e dr. Vertaling van: *The perennial philosophy*). In deze filosofieën wordt de mens afgetekend als 'grenzenloos'. Dat is in haar ogen geen illusie, maar het diepste wezen van de mens. "De mens is op waarheid gericht en daarom kan hij niet begrepen worden tenzij hem een vorm van grenzeloosheid wordt toegekend. Dit is een kernargument binnen de traditie van de totaliteitsfilosofie of metafysiek" (H.Berger, *Vragen naar zin*, blz.11). In deze metafysieken worden pogingen gedaan om de eindigheid te koppelen aan de oneindigheid ofwel als een proces van langzaam opgaan in de oneindigheid ofwel als participatie aan de oneindigheid. Deze oneindigheid kan de namen hebben van: God, het Zijn of de Natuur. De metafysiek als belangrijk onderdeel van de filosofie probeert deze relatie in kaart te brengen.

Drie stappen: Wat is metafysiek? Wat heeft zij voor wortels in ons dagelijks leven? Hoe ziet de grote lijn van de metafysieken er uit?

Wat is metafysiek?

De metafysica of metafysiek is een van de terreinen van de filosofie, naast b.v. kennisleer, antropologie, ethiek. Het woord metafysica is bij toeval ontstaan. Het stamt van Aristoteles en

duidt een volgorde van boeken aan in zijn bibliotheek. Na de boeken over de fysica kwamen de boeken over de 'boven'-fysica. Deze toevallige benaming is echter heel relevant, want de metafysiek behandelt problemen, die boven de fysica (de wereld der verschijnselen) uitgaan. Deze problemen hebben te maken met het allesomvattende, het allerdiepste: het zijn. Vandaar ook de naam 'zijnsleer', verbonden met een godsleer (theologie), omdat het zijn heel gemakkelijk uitloopt op het Zijn met een hoofdletter.

Tot aan de moderne tijd is de metafysiek zeer in tel geweest. "De metafysiek had zich bij Plato en Aristoteles verheugd in een enorm prestige dat de gehele middeleeuwen onaangevochten is gebleven. Plato bedoelt de metafysicus als hij zegt dat de filosoof 'altijd een minnaar is van de wetenschap die het zijn openbaart, wel te verstaan het zijn dat altijd is en dat niet her- en derwaarts dwaalt omdat het nu eens ontstaat en dan weer vergaat'. Aristoteles duidt de metafysiek aan met vele schoon klinkende namen: 'wijsheid', 'eerste filosofie', 'theologische wetenschap', 'hoogste wetenschap' of zonder meer 'de filosofie'. Voor Thomas van Aquino is de metafysiek 'de goddelijke wetenschap', 'de wijsheid', 'de eerste wetenschap die van nature aan alle andere voorafgaat om hen te leiden" (H. Berger, *Zo wild als alle werkelijkheid*. Baarn 1977: 49).

De metafysica behandelt de meest fundamentele vraag van de filosofie. "De eerste vraag van de filosofie, die naar het wezen van het zijnde, betreft volgens Aristoteles het weten omtrent de eerste oorsprongen en gronden. Wat metafysica is, heeft de traditie vervolgens begrepen -naar het meta-ta-fysika- als het zoeken naar gronden voor het zintuigelijk gegevene, door boven dit zintuigelijke uit te gaan (transcendentie) en te vragen naar dat wat eerder is (het apriori)" (G. Visser, *Nietzsche en Heidegger. Een confrontatie*. Nijmegen 1987: 22).

Haar wortels in het dagelijks leven

Voor mensen die weinig van filosofie afweten en weinig affiniteit hebben met de denkwijze van filosofen, is het moeilijk te begrijpen, dat mensen vragen kunnen stellen over problemen, die ons hele bestaan raken. "Ik ben blij, dat ik besta, want ik had er ook niet kunnen zijn". Dat is de ervaring van de contingentie: de toevalligheid van ons individuele en collectieve bestaan. Nog algemener geformuleerd: "Waarom is er iets en niet niets?" Alle wezens komen overeen in het feit, dat ze 'zijn', ook al is dat in tijd en ruimte. Waarop berust dat 'zijn'? Rust dat in iets of iemand, die groter is dan wijzelf en de begrenzingen van tijd en ruimte niet kent? Is het oneindige iets onbepaalds of een persoon? Dit type vragen wordt door de filosofie opgepikt en tot een samenhangend systeem verwerkt. De metafysische verwondering leidt daarom tot zeer verschillende metafysieken (Plato en het platonisme, Thomas en het thomisme, Hegel en het hegelianisme): allemaal pogingen om het eindige bestaan van mens en wereld in een overkoepelend systeem te vangen. Het is gebaseerd op de overtuiging, dat we gevangen zitten in de beperkte werkelijkheid zolang die niet met onbeperkte werkelijkheid bemiddeld wordt. Hierin ligt precies de troost van de filosofie (Boëtius).

Het ontwerpen van een metafysiek of een metafysisch systeem begint met een sprong uit het dagelijks leven, uit het empirisch grijpbare en nuttige van alledag, omdat dit leven uiteindelijk niet voldoet. Dit niet-voldoen heeft in de loop van de filosofie allerlei namen gekregen. In vogelvlucht laat ik er een aantal volgen (een selectie):

- 'Onrustig is ons hart, totdat het rust in God'. Deze God is intiemer in mijzelf dan mijn eigen intimiteit in mij is (Augustinus met zijn illuminatietheorie);
- noch oorzakelijk noch teleologisch is ons bestaan te verklaren, tenzij de mens God aannemeet als de eerste Oorzaak en het Laatste Einddoel van de mens (Thomas van Aquino met zijn vijf Godsbewijzen vanuit de contingentie van alle zjnden; exitus en redivus);
- Het menselijk leven is ontoereikend om alle mogelijkheden er uit te halen (Kant met zijn beroep op de godsdienst);
- Het menselijk leven is tevergeefs (Schopenhauer met zijn pessimisme en zijn boeddhistisch standpunt).

Conclusie:

De mens krijgt het gevoel, dat de fundering van het leven niet in het leven zelf ligt. De theoloog Hans Küng in: "24 stellingen over de vraag naar God in deze tijd" (Hilversum 1980: 25vv.) heeft geprobeerd te laten zien, dat het leven gebaseerd is op een fundamenteel vertrouwen, waarin de mens een principieel en in de praktijk vol te houden Ja zegt tegen de problematische werkelijkheid van zichzelf en de wereld. De problematische werkelijkheid van de wereld en het ik fundeert wel een vertrouwen, maar blijkt zelf ongefundeerd. Een raadsel: funderend, maar vanuit zichzelf ongegrond; dragend, maar in zichzelf zonder houvast; richtinggevend, maar voor zichzelf doelloos. De mens is het wezen dat verwacht, hoopt, verlangt. Op het vlak van het lineaire, horizontale, louter menselijke alleen lijkt evenwel geen echte kwalitatieve overgang naar een werkelijk andere dimensie mogelijk; zonder een echte transcendentie ook geen echt transcenderen. In het echt transcenderen openbaart zich de uiteindelijke zin van de werkelijkheid).

In de gewone routine van alledag dringt dit bewustzijn niet tot ons door. Maar op de momenten, waarop deze routine doorbroken wordt, wordt voor ons een overgang naar een wezenlijk andere dimensie zichtbaar. Deze verborgen dimensie van ons leven geeft men namen als: de diepte van ons bestaan, het onbegrensde, het alomvattende, de uiteindelijke horizon, het Zijn, het goddelijke, God. Ze is volgens de metafysici de grond waarop en waaruit de mens leeft. In de termen van deze metafysici gesproken: de mens voelt zich 'geborgen in het Zijn, dat hem schraagt en fundeert'. De speurtocht naar deze dimensie noemt men metafysiek of natuurlijke theologie. In deze verborgen dimensie, die boven deze wereld uit gaat, ligt ook het uiteindelijk doel van ons leven en van heel de werkelijkheid. Het gewone leven vormt geen echte eenheid. Het is te fragmentarisch van karakter en kan daarom niet in zichzelf rusten. Om te kunnen bestaan heeft het een blijvende grondslag van buitenaf of van binnenuit nodig. Het vragen naar de zin van het leven is op deze grondslag gericht. De fragmentarische ervaringen van zijn leven worden hierin tot een eenheid gesmeed. De mens zelf hoeft het leven niet zinvol te maken, het is zinvol. Hij heeft het slechts te accepteren.

4.3. Het besef van radicale eindigheid in de moderne filosofie

In de 19e en 20e eeuw is er in de filosofie zowel een beweging merkbaar, die kritiek heeft op de traditionele metafysica (dat hoeft niet altijd te leiden tot het over boord gooien van iedere vorm van metafysische denken) als een beweging, die de eindigheid niet meer in relatie wil brengen met welke vorm van eindigheid dan ook (het propageren van het besef van radicale eindigheid).

Omdat ik dit laatste standpunt deel, wil ik daar wat uitvoeriger op in gaan. Ik zal eerst mijn kritiek laten horen op alle pogingen om het eindige met het oneindige te verbinden. Daarna zal ik -in de lijn van Dilthey (1833-1911) - laten zien, hoe het besef van radicale eindigheid er uit ziet en of het wel beleefd kan worden, de tragiek van de eindigheid.

4.3.1. Kritiek op alle pogingen om het eindige met het oneindige te verbinden

Kritiek

Laten we niet vergeten, dat een vergelijking van levensvisies geen kwestie is van gelijk hebben of gelijk krijgen, zoals dat in de wetenschappen het geval is. Het is een eigen vorm van communicatie (boven de grens van het kenbare uit, zonder daarover te zwijgen), waarbij het cultureel relativisme uitgangspunt is. Toch mag het gesprek meer zijn dan een luisteren naar elkaar en genieten van de veelheid aan levensvisies die in onze maatschappij de ronde doen. Dit 'meer' ligt niet alleen op het terrein van nieuwsgierigheid, waarom mensen bepaalde levensvisies kiezen, maar kan ook inhouden, dat we aan elkaar vragen stellen over de ethische gevolgen van deze levensvisies. Levensvisies gaan niet alleen over vragen naar een oorsprong en een bestemming, maar vooral naar de vraag 'Hoe te leven?'. Voor mij spelen hier twee dingen: de bescherming van een aantal basiselementen uit de ethiek en het beeld van morele volwassenheid (je eigen leven in handen houden). Vandaar dat ik vanuit deze uitgangspunten terug kan kijken naar de vele metafysische systemen, die in de filosofie gegeven zijn. Ik belicht heel even de voordelen en de nadelen van deze metafysische systemen.

Voordelen

De voordelen zijn duidelijk. De metafysische systemen geven troost aan de mens, die dit leven onvolmaakt vindt en daarom verlangt naar iets, dat deze onvolmaaktheid (ooit) opheft. Hierdoor wordt het eindige menselijke leven opgenomen in een veel groter geheel, dat uiteindelijke waarde verleent aan het leven. Het opent perspectieven op voltooiing, op opheffing van de verdeeldheid en de verscheurdheid van de mens. Het geeft een basisvertrouwen, dat het leven ondanks de schijn van het tegendeel zin vol is. Dus troost, perspectief (hoop op voltooiing), opgenomen zijn in een groter verband, vertrouwen in de wereld en de zinvolheid hiervan.

Nadelen

Er zijn drie belangrijke punten van kritiek op iedere vorm van metafysica: haar pretentie, haar schaduwzijden voor het menselijk bestaan, haar absorberend karakter.

Haar pretentie zijn we reeds tegengekomen bij de lotgevallen van de filosofie: van bescheidenheid naar steeds grotere pretenties. De filosofie matigt zich te veel aan door te zoeken naar gronden en oorzaken en deze in kaart te brengen, te systematiseren. De vraag naar het ware leven moet de filosofie zowel stellen als onbeantwoord laten.

Volgens de mening van Van der Hoeven in WP 1974/1975, blz. 284-285) zijn we in de 20 eeuw de eindigheid van het leven en van de wijsbegeerte serieuzer gaan nemen, -hoewel het oneindigheidsdenken in verschillende survival-filosofieën nog een zwanezang zingt. Maar zelfs een filosofie die de zwaai maakt naar 'oefening in het sterven' (Plato) of naar een 'eigenlijk-zijn-ten-

dode' matigt zich nog net iets te veel aan. Ze komt er niet uit, omdat filosofie nolens volens vooruit gedreven wordt naar de einder, dag in dag uit actueel en insnijdend. Aan die einder komt ze niet voorbij, maar ze kan evenmin zich onttrekken aan de schok van het abnormale dat er, alle hedendaagse pogingen tot 'plaatsing' er van ten spijt, overblijft in de dood, het lijden, de ontbinding van het leven in al zijn geledingen, en dat ons verhindert er (volledig) genoeg meer te nemen.

Het abnormale -wie dat zegt, refereert aan het normale, aan een eindnorm tenslotte. Vanuit het volle leven, zoals dat door mensen handelend beleefd wordt, krijgt de wijsbegeerte, op haar merkwaardige plaats te midden van alle menselijke weetdrang, dringend en nood-zakelijk te maken met de vraag naar het ware leven en naar zijn ware heelheid. Een filosoof die meent als filosoof *déze* vraag (in principe) te kunnen beantwoorden, overschat zijn mogelijkheden. Een filosoof die meent als filosoof deze vraag te moeten of kunnen ontlopen, miskent de relatie van filosofie en leven. (Het leven blijkt dan overigens dikwijls sterker dan de leer). Juist de filosofie heeft hierin zichzelf overschat).

Aan de gedachten, dat filosofie niet meer kan zijn dan 'opvangen, proberen, herinneren' (zie WP jrg.15,nr.6,1974/1975, blz. 284), dus een bescheiden functie heeft, voegt de filosoof van der Hoeven toe: Wel heeft ze herhaaldelijk meer willen zijn en daarmee zichzelf en haar levensverbondenheid dwars gezeten. Rosenzweig, eens gefascineerd door Hegel, valt zelfs met die deur in huis en stelt het scherp. Filosofie is lange tijd een van de hoofdgestalten geweest van de menselijke greep naar onsterfelijkheid of oneindigheid.

Vervluchting van het bestaan

Door het menselijk leven in zijn eindigheid op te hangen aan een oorsprong en een bestemming (het uit-zijn-voegen lichten van het leven) ontstaan er twee gevaren: (1) de verblinding van het ware leven, dat komt, overschaduwet het leven, dat wij nu leiden. Het leven wordt het rijk van de schaduwen (Plato); het wordt een tranendal (christendom). Er is, zoals uit de geschiedenis van de filosofie blijkt, een vervluchting van ons bestaan, waar Nietzsche zich fel tegen keerde. (2) het gevaar, dat de lijfelijkheid van de mens losgemaakt wordt van de geest, de ziel, het bewustzijn. Juist de ervaring van de lijfelijkheid brengt ons tot het besef van eindigheid. Vandaar de pogingen om iets los van het lijf te vinden, dat buiten tijd en ruimte komt te staan en het aanknopingspunt vormt voor het oneindige.

Haar absorberend karakter

Vele metafysische systemen hebben de neiging alle ervaringen vanuit één oogpunt te gaan bekijken en daarmee de diversiteit uit het oog te verliezen. De fixatie op het Ene en niet verbrokkelde leidt heel gemakkelijk tot totaliteitsfilosofieën, die alles op één hoop vegen. Op dit punt deel ik de kritiek van het postmodernisme op de grote verhalen, stammend uit de theologie of uit de filosofie (zie 'Verlangen naar wijsheid' over Lyotard en het postmodernisme)

4.3.2. Het besef van radicale eindigheid en de wijze waarop wij hiermee kunnen leven

In dit onderdeel wil ik eerst in enkele algemene termen laten zien, hoe diep het besef van radicale eindigheid in de filosofie geworteld is om daarna de filosoof Dilthey te ondervragen

over zijn standpunt ten opzichte van de radicale eindigheid om tenslotte hieruit mijn eigen consequenties te trekken.

De radicale eindigheid in de filosofie

Misschien heb ik wel de indruk gewekt, dat de westerse filosofie in haar geheel gedomineerd is door de ervaring, dat er meer is dan alleen dit eindige en dat de filosofie dit verwoorde in een veelkleurige poging om het eindige met het oneindige te verbinden. Hiernaast staat de andere keuze: het leven is eindig en wordt ook als zodanig beleefd en verwoord. Ik noem hier alleen maar een aantal voorbeelden van: de stoïcijnen met hun kijk op het lot, dat iedereen treft; de filosofie van mensen, die heel hun leven in de natuur zagen opgaan als een eeuwige wederkeer der dingen; de grote agnostische stroming, die het niet-weten als uitgangspunt van leven namen; de hele traditie van de vrijdenkers binnen en buiten de kerken. Door de grote invloed van de filosofische systemen van Plato en Aristoteles (voor een selecte groep van mensen) en hun doorwerking in het officiële christendom (steeds grotere groepen mensen) kreeg de metafysiek een overheersende plaats in het Westerse denken. De moderne filosofie breekt met deze dominerende traditie (te naïef van opzet, te weinig betrokken op de grenzen van het eigen kennen). Er komt weer veel meer aandacht voor de toevalligheid van het menselijk bestaan. De grote verworvenheid van onze maatschappij is, dat beide keuzes weer aan ieder van ons overgelaten worden (de keuze voor een eigen levensvisie).

Dilthey over de radicale eindigheid van het menselijk leven.

Wilhelm Dilthey (1833-1911) zet op dit punt een traditie voort, die reeds bij Pascal, Kierkegaard en Nietzsche (ieder op eigen wijze) aan de oppervlakte komt. Het is het besef van ongeborgenheid, het gevoel voor het niets te staan, geen vaste grond onder de voeten te hebben, te zweven boven een bodemloze afgrond. In volstreekte illusieloosheid moeten wij onder ogen zien, dat dit onze geestelijke situatie is, waar wij onze ogen niet voor kunnen sluiten. Volgens Dilthey zijn er geen plekken in ons denken of in ons leven, waar de tijdelijkheid niet doordringt. De mens is begrensd in ruimte en tijd. De ruimtelijke begrensdheid bestaat hierin, dat de mens zich onder andere mensen bevindt, van wie hij in zijn leven afhankelijk is. Eindig zijn betekent hier letterlijk: onder-andere-zijn. Deze begrensdheid maakt niet alleen de individualiteit van de eindige mens uit, maar zij is tevens oorzaak van een onophefbaar verlangen de (het) ander(e), van wie hij in zijn bestaan afhankelijk is, te ontmoeten of te beheersen. Voor de zelfverwerkelijking van ons eigen leven is hij afhankelijk van de tijd waarin hij leeft, van de cultuur die hij meekrijgt en van de mensen die hij tegenkomt. De begrensdheid in de tijd geeft de sterfelijkheid van de mens aan. Zijn levensduur is beperkt. Het menselijk leven wordt daarom gekenmerkt door de ondoorgrondelijke raadsels van conceptie, geboorte, ontwikkeling en dood.

Met het besef van de volstreekte eindigheid in ruimte en tijd ofwel met de historiciteit van de mens valt nauwelijks te leven. Dilthey volgt hierin de gedachtengang van Nietzsche, die zegt, dat een teveel aan historisch bewustzijn schadelijk is voor de gezondheid van de mens, een volk, een cultuur. Tegen deze ziekte is maar één remedie: de kunst van het vergeten, de gave om zich in een beperkte horizon op te sluiten en net te doen, alsof de eindigheid niet voor hem geldt. De mens moet zijn eindigheid kunnen vergeten, anders kan hij nooit gelukkig worden. Hij moet zich als het ware boven het historische verheven voelen om zijn denken en handelen niet te laten

verlammen. Het is een doen 'als-of' het leven oneindig is. Om te kunnen leven moet de mens met zijn fundamentele eindigheid wel denken en handelen, alsof hij eeuwige waarheden en waarden schept. Het metafysisch bewustzijn zet de mens hiertoe aan. Vooral de kunst en de religie zijn in staat de illusie te scheppen, dat er in het leven, in de nooit eindigende stroom van het worden, iets blijvends te ontdekken valt. Maar het besef van eindigheid is nooit uit het leven weg te halen. Vandaar dat het menselijk leven aan een innerlijke tegenspraak leidt: die tussen zijn eindigheid en zijn metafysische hoop op oneindigheid (dat is de tragiek van de eindigheid).

De consequenties die ik hieruit trek voor mijn eigen leven

Er is geen radicale eindigheid, als wij hieronder zouden verstaan, dat de mens zich geen vragen zou stellen over de relatie tussen het eindige en het oneindige. Hij blijft een metafysische dier, dat zich in verwondering en soms verbijstering afvraagt, waarom hij er is en wat de bedoeling van dit alles is. Maar dit betekent niet, dat hij een antwoord kan vinden op deze vragen. Het is het agnostische standpunt, waarbij ik steeds meer neig naar het idee, dat we niet alleen moeten leven van het niet-weten, maar ook steeds allerlei illusies voor onszelf kunnen scheppen om het leven dragelijk te maken en troost te vinden ('Onze behoefte aan troost is onuitputtelijk'). Volkomen illusieloos leven lijkt me een schraal uitgangspunt.

4.4. De link tussen ouder worden en eindigheidsbesef

Uit gerontologisch onderzoek (zie vooral de publicaties van J.Munnichs) blijkt, dat met het ouder worden een groeiend besef van eindigheid optreedt en dat veel oudere mensen hun eindigheid hebben aanvaard, d.w.z. een plaats hebben gegeven in hun leven. Dat kan natuurlijk ook anders, want er zijn veel meer mogelijkheden. De oudere mens kan de eindigheid negeren, er voor vluchten, ze ontwijken, er in berusten en ze aanvaarden.

De aanvaarding van de eindigheid relateert ons leven, d.w.z. ze scherpt onze ogen voor wat werkelijk waardevol of waardeloos is voor ons leven. Ze bekijkt het leven op een afstand, zonder de sympathie hiervoor te verliezen of in cynisme te vervallen (Dat was het moeilijke discussiepunt uit thema 3: de koppeling tussen ouder worden en wijsheid). Hoe meer zicht wij krijgen op het leven, des te waardevoller kan het voor ons worden (of des te waardelozer).

Het is duidelijk, dat in andere levensfasen dit besef van eindigheid niet ontbreekt. Denk maar eens aan het gevoel, dat dingen snel voorbijgaan; dat we maar één keer leven, dat wij kansen verspelen, die niet meer terugkomen; dat we keuzes maken, die ons leven vastleggen, enz. Het enige verschil met de fase van het ouder worden is, dat dit besef acuter wordt. Het lichaamsbesef speelt hierbij een grote rol: de veroudering en de groeiende nabijheid van de dood. Ook het gevoel, dat het verleden groter wordt dan de toekomst (verandering van tijdsbesef) en dat het eenzamer wordt om ons heen (verlies van dierbaren of vrienden).

Misschien moeten wij ook zeggen, dat de fase van het ouder worden een historisch verschijnsel is. De oudere mensen (onze generatie) heeft veel meer weet gehad van de dood dan de huidige jeugd. Zij hebben in doorsnee ook veel meer moeten vechten om zich te bevrijden van godsdienstige en filosofische systemen, die met hun oneindigheidsbesef het leven ondermijnden in plaats van vruchtbaar maakten.